

Om frihet och om befrielse genom kunskap

Sven-Eric Liedman, professor i idé- och lärdomshistoria

I modern undervisning är det en mycket lovvärd strävan att göra så mycket som möjligt av det de unga behöver lära sig lätt och intressant för dem. Men när denna princip drivs så långt att man inte kräver att de skall lära sig någonting *annat* än det som gjorts lätt och intressant, offras ett av uppfostrans viktigaste mål. Jag gläder mig åt att det gamla brutala och tyranniska undervisningssystemet håller på att försvinna, fastän det faktiskt lyckades framtinga vana vid flitigt arbete; men det förefaller mig som om det nya systemet håller på att fostra upp ett släkte som kommer att vara ur stånd att göra någonting som är dem obehagligt.

Orden förefaller bekanta. Är det inte någon nutida skolpolitiker som yttrat dem eller kanske en ledarskribent? Stilen är visserligen en smula slingrande – som om författaren tvingade meningarna att ta vissa omvägar – men budskapet är nutida.

Författaren heter John Stuart Mill och citatet är från hans *Autobiography*, hans självbiografi, som på svenska kallas *Mitt liv*. Den publicerades först efter Mills död, år 1873, men den del som citatet hör hemma i skrevs 1861 eller kanske ännu något år tidigare.

Texten är alltså mer än 140 år gammal. Den uttrycker oro för en generation vars liv skulle utspelas under det brittiska imperiets mest lysande och mest obarmhärtiga tid, då både världen och framtiden skulle betvingas men hjälp av ångmaskiner och kanoner, handelsskepp och krigsfartyg. Långt i efterhand kan vi tycka att Mills farhågor förefaller obefogade för att inte säga bisarra – det är vi som har anledning att bekymra oss över

motståndslösheten i undervisningen och inte han. De ungdomar som han talade om var fortfarande kadaverdisciplinens och inte lättvindighetens offer.

Men låt oss bortse från hur välbefogad Mills oro ter sig för oss. Att hans ord ter sig så aktuella beror på att han uttrycker ett dilemma som inte ens var nytt på hans tid. Dilemmat kan uttryckas med hjälp av två påståenden som är svåra att förena. Det ena: Intresset är den bästa läromästaren. Den som är fascinerad har lätt att lära sig, medan den uttråkade har en läroprocess lika långsam och framgångslös som lusens vandring längs tjärstickan. Det andra: All kunskap värd namnet har inslag som kräver en ihärdighet och ett slit som tär även på den begeistrades tålmod. Det kan inte alltid vara roligt att lära sig. För att nå backkrönet måste man betvinga motluten.

Dilemmat kan också uttryckas i termer av frihet. Den som följer sina intressen är i grundläggande mening fri: man gör det man allra helst vill. Men den som besegrar sin spontana ovilja och lär sig något trots motstånd är om inte fri under själva läroprocessen så i en lika grundläggande mening *befriad* när den är avslutad, nämligen befriad från okunskap. I kunskapen finns en ofta beprisad frihet, medan den okunnige vandrar omkring i ett töcken av fördomar.

Motsättningen mellan dessa båda slag av frihet går tvärs genom John Stuart Mills tänkande. Mill skulle visserligen inte själv erkänna klyvnaden. Hans mest lästa bok, det lilla mästerverket *On Liberty* (Om friheten) från 1859, är ett försök att skapa ett enhetligt begrepp om den personliga friheten. Men eftervärlden har inte varit sen att påpeka sprickorna i enheten. Den som gjort det med störst emfas är den brittiske idéhistorikern Isaiah Berlin, som skrivit en essä som nog blev det mest berömda enskilda arbetet om frihet som skrivits under 1900-talet, åtminstone i vår del av världen, nämligen *Two Concepts of Liberty* (Två begrepp om frihet) från 1959. Berlin skiljer där mellan den negativa friheten, som kort sagt innebär att varje människa kan göra vad hon vill förutsatt att hon inte skadar andra, och den positiva som utgår från en bestämd föreställning om vad människan *bör* vara och som lovar henne frihet först när hon uppnått detta ideal.

Berlin hyllar själv den negativa friheten. Den positiva, som han har svårt att definiera utan att hans motvilja lyser igenom, leder, menar han, till tyranni. Människorna måste stöpas i samma form innan de kan få någon frihet – och denna frihet förblir en gäckande hägring för dem.

Mill är en av Berlins favoriter i den liberala traditionen, kanske den främste. Men Berlin kan inte bortse från att det i Mills frihetsbegrepp också ingår en positiv komponent. Den negativa är inte svår att finna i övertygelsen att allt som ställs i vägen för en människas önskningar är av ondo. Men, säger Berlin, Mill förknippar också frihet med en viss typ av karaktär – kritisk, originell – och utgår därmed i den positiva frihetens anda från att människan måste uppnå ett visst stadium för att bli fri.

Berlin försöker ändå rädda över Mill på sin egen sida genom det gåtfulla yttrandet att Mill ”i praktiken” var en anhängare enbart av den negativa friheten. Det är svårt att hålla med om detta redan med tanke på Berlins eget påstående att den positiva friheten ”härör ur individens önskan att vara sin egen herre”. Om det fanns något som Mill eftersträvade, så var det individens behärskning av sin livssituation. Det var därför han kunde ängslas över en pedagogik som inte konfronterar eleverna med studier som kan te sig mödosamma. Människor som vant sig vid enbart det aptitliga och lättsamma blir enligt Mill offer för sina egna nycker.

De inslag av positiv frihet som finns i Mills frihetsideal är intimt förknippade med en livskris som han drabbades av när han var drygt tjugo år gammal och som han ger en levande framställning om i sin självbiografi. Han var då en brådmogen ung man som skolats i hemmets drivhusmiljö av sin välmenande men krävande far. På köpet hade han fått den utilitaristiska filosofi vars främsta namn var Jeremy Bentham. Bentham hävdade att människans liv innebar en oavslutad strävan att uppnå lust och undvika smärta. Lustens övervikt betydde lycka, och politikens främsta mål var att försäkra så många som möjligt en så stor lycka som möjligt.

John Stuart Mill förblev utilitarist hela livet men med viktiga modifieringar som han kom fram till under krisens år i ungdomen. Dels var lyckan ett tillstånd *en passant* och inte hårdvaluta som i Benthams kalkyl; frågade man efter lyckan i sitt liv försvann den. Dels tillskrev han för första gången

som han själv säger ”individens inre mognad dess rätta plats bland den mänskliga välfärdens grundläggande villkor”.

Det var framför allt i musiken som Mill fann en väg ut ur sin melankoli. Musiken kunde nämligen väcka entusiasm, och störst entusiasm upplevde Mill inför Carl Maria von Webers opera *Oberon*. *Oberon* skrevs speciellt för Covent Garden i London där den uruppfördes 1826, året då Mills livskris kulminerade.

Även romantisk poesi upplevde han som en andlig befrielse. Men därmed kom han också i kontakt med en filosofisk tradition långt bort från Bentham: den tyska idealismen. Den som i första hand kom att få betydelse för honom var Wilhelm von Humboldt. Humboldt var en mångsidig man, språkvetare och språkfilosof, skol- och universitetspolitiker och politisk tänkare. Det är framför allt hans idéer om bildning och högre studier som hållit sig levande in i vår tid.

I ett viktigt avsnitt i *Om friheten* hänvisar Mill direkt till Humboldt och dennes idéer om individens fria utveckling. Humboldt, först fascinerad och sedan förfärad över franska revolutionens utveckling, varnar i sina politiska skrifter för den likriktning och den slappa liknöjdhet som sker om staten tar över ansvaret för människors liv och leverne. Då lägger den en dödens hand över det som i Humboldts ögon är livets mål: individens fria organiska utveckling. ”Människans sanna ändamål – inte det som modets växlingar utan som det eviga förnuftet föreskriver henne – är den högsta och mest harmoniska utvecklingen av hennes krafter till ett helt”, skriver han i sitt viktigaste arbete i politisk teori, *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* (Idéer till ett försök att bestämma gränserna för statens verksamhet), och Mill citerar just dessa rader i *Om friheten*.

Individens fria och rika utveckling förutsätter att hon i sitt liv försätts i en mångfald skiftande situationer, säger Humboldt. Om staten likriktar allt, blir människor förkrympta av idel enformighet. Statens uppgift, förutom att värna om medborgarnas säkerhet, är att tillse att alla får möjlighet att växa i frihet i en rikt skiftande miljö. Skolan, en statens angelägenhet, får en nyckelroll i Humboldts politiska tänkande. Där skall eleverna

formas på ett sådant sätt att de omsider kan utveckla den frihet som är eller bör vara den vuxna människans privilegium.

Humboldt var alltså i grunden en liberal tänkare, liksom Mill. Mill delade hans farhågor för en stat som hämmade individernas utveckling. Men Mill såg ännu ett hot för denna utveckling – den allmänna opinion, som enligt honom blivit en lika mäktig som farlig likriktare av vad som ansågs rätt, sant och gott. *Om friheten* handlar i själva verket mer om risken med den allmänna opinionen än om staten.

Även i ett annat avseende skiljer sig Mills uppfattning från Humboldts. Humboldt talar som vi sett om ”det eviga förnuftet”, alltså en tidlös storhet som anger ramarna för människans utvecklingsmöjligheter. Mill, däremot, var övertygad om att allt mänskligt befann sig i historisk förändring och såg den individuella utvecklingen i det ljuset. Ett samhälle måste ha nått en viss nivå för att dess medlemmar skulle kunna genomgå en självständig utveckling. Under primitivare förhållanden måste människor vara tacksamma över en härskare som tvingade dem framåt i riktning av den sorts samhälle där deras ättlingar i en avlägsen framtid skulle kunna bli fria.

Den positiva friheten har alltså en lika central ställning som den negativa hos Mill. Frihet är inte ett tillstånd som individen under alla omständigheter kan uppnå utan det krävs både en viss historisk nivå och en individuell ansträngning för att en människa skall kunna nå dit. Negativ frihet, friheten att göra det man helst vill, är en möjlighet som i äldre samhällen bara stod öppen för ett fåtal. I Mills samtid är det många fler som har tillgång till den, ja om samhället blev mer rättvist skulle den ligga inom räckhåll för i princip alla i ett land som Storbritannien.

När den negativa friheten blivit så utbredd, innebär det en frestelse för dem som åtnjuter den att slå sig till ro med det mest närliggande och det som omedelbart ger tillfredsställelse. Det är i det ljuset man måste se Mills farhågor inte bara inför en skola som inte bara bjuder eleverna på utmaningar utan också inför den allmänna opinionen. Den som inte vill anstränga sig nöjer sig med de åsikter och värderingar som det är enklast att skaffa sig, nämligen de som förekommer överallt. Då behöver man

varken anstränga sig eller komma på kant med uppfattningar som är tongivande, och man kan delta i majoritetens trygga upprördhet över dem som vågar tänka annorlunda.

Därmed hotar de originella idéerna att förkvävas, hävdar Mill. De originella idéerna kan förefalla udda, galna eller till och med farliga. Vi kan ändå inte vara säkra på att de inte innehåller ett uns av sanning som i framtiden kan ge helt nya insikter och indirekt förbättra eller berika människors liv. Mill hyser samma skräck för den allmänna opinionens tyranni som för den tyranniska statens likriktning av undersåtarnas liv och tankar.

Det bästa sättet att göra människor självständiga är att öka deras lust att skaffa sig kunskaper i ordets vidaste mening, säger Mill. Kunskapen och friheten hänger nära samman i Mills föreställningsvärld, liksom i Wilhelm von Humboldts.

Vi utgick från ett citat från Mills *Självbiografi* som tedde sig märkvärdigt aktuellt, trots den lätt preciosa stilen. Vad kan vi nu säga om aktualiteten i Mills tankar om frihet, allmän opinion och kunskap, när vi – låt vara i största hast – sett något närmare på hans föreställningsvärld?

Den allmänna opinionens tryck har inte blivit mindre än på Mills tid. Tvärtom har den konkretiserats i den ström av opinionsundersökningar från SIFO, Temo och andra företag som massmedierna är så förtjusta i att först beställa och sedan återge resultaten av. En statsministers eller en presidents popularitet mäts och vägs och analyseras nästan dag för dag. Partiernas berg- och dalbana återges månadsvis i prydliga diagram. Men också människors inställning till stort och smått, dödsstraff och skönhetsoperationer, invandring och färdigmat, avrapporteras och kommenteras med stort allvar.

Felet med dessa opinionsundersökningar är att de inte gör och inte heller kan göra skillnad mellan tyckanden i lufttomt rum och uppfattningar som är genomtänkta och välgrundade. När en ny fråga – en fråga som bara några få hunnit tänka igenom – dyker upp, undersöks strax hur den allmänna opinionen ser på dem. Massmediernas professionella pratmakare, åsikternas tusenkonstnärer, bidrar med sitt lösa snack till att knåda fram opinioner som bygger på samma bräckliga underlag som deras egen tankar.

Och politikerna, ängsliga att förlora röster i kommande val, smyger försiktigt omkring kring tyckanden och menanden istället för att försöka vara med om att forma dem.

Att ha åsikter om allt mellan himmel och jord är en av en människas grundläggande fri- och rättigheter. Ingen stat, ingen myndighet skall kunna föreskriva för henne vad hon skall anse i den ena eller andra frågan.

Men vakthållningen kring denna tankefrihet får inte skymma sikten för en annan, lika viktig grundregel, nämligen att en mogen uppfattning om viktiga gemensamma angelägenheter kräver eftertanke, samtal med andra som kan ha andra insikter och erfarenheter, och inte sällan studier och därmed en viss möda.

Kort sagt, i ett gott samhälle är tankefriheten inte bara en grundförutsättning utan också något att ständigt sträva efter.

Massmedierna vill gärna tro oss förflyttade till ett tyckandenas Schlaraffenland, där färdiga åsikter flyger in i munnen på oss likt välstekta sparvar. På samma sätt finns det skolteoretiker som hävdar att elever numera inte ens behöver anstränga sig därför att allt de kan behöva känna till redan ligger framdukat för dem på Internet.

Det är inte konstigt att vi kan känna igen oss i det som Mill skrev för drygt 140 år sedan.

